

πολιτείαν εἰπὼν τὴν μέσῳ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας κειμένην. Ἄλλ' ὁ Ἀριστοτέλης κατ' ἐξοχὴν, μετὰ τῆς ἰδικζούσης αὐτῷ ἀκριβείας, διετύπωσε καὶ τὸ θέμα τοῦτο, διὰ μακρᾶς ἀναλύσεως ἀποδείξας, ὅτι κάλλιστον πολίτευμα εἶνε τὸ ὑφιστάμενον ἐκ τῆς ἀναλόγου συμμετοχῆς εἰς τὰ τῆς πολιτείας πάντων τῶν κοινωνικῶν στοιχείων, ἐπὶ τὰ ἔχνη δ' αὐτοῦ ἐβόδιον, ποῦ μὲν μᾶλλον, ποῦ δ' ἧσσον, ἀρχαῖοι τε καὶ νεώτεροι πολιτειολόγοι. Οὕτω, ταξινομήσας ἐν τῷ τρίτῳ τῶν Πολιτικῶν βιβλίῳ τὰ τρία κύρια πολιτεύματα καὶ τὰς παρεχόμεναις αὐτῶν, αἰσθάνεται ἀμέσως, ὅτι τὸ μέγαν κενὸν δὲν συμπληροῦται. Αἱ τρεῖς ὀρθαὶ πολιτεῖαι εἶνε τοιαῦται οὐχὶ ἀπολύτως, ἀλλὰ καθ' ἱστορικὴν ἀνάγκην. Ὑπάρχει ἐτέραν πολιτεία, ὑπερτέρα καὶ τῶν τριῶν ἤδη εἰρημένων. Ταύτης λοιπὸν τὰ κύρια στοιχεῖα ἀποπειρᾶται νὰ διαγράψῃ ἐν τῷ τετάρτῳ καὶ πέμπτῳ, ἢ κατὰ τὰς παλαιότερας ἐκδόσεις, ἐν τῷ ἐβδόμῳ καὶ ὄγδῳ βιβλίῳ τῶν Πολιτικῶν: *Τίς ἡ καλλίστη πολιτεία.*

Εἶνε πολιτικὸν ἰδεῶδες, κατὰ πλατωνικὸν ζῆλον πεποιημένον, τὸ ἐν τῷ τετάρτῳ καὶ πέμπτῳ βιβλίῳ τῶν Πολιτικῶν διάγραμμα τῆς καλλίστης πολιτείας; Οἱ κριτικοὶ διαφωνοῦσι: κατὰ τοὺς μὲν ὁ Ἀριστοτέλης ἠθέλησε νὰ ὑποδείξῃ, διατυπώσας διάφορα ἱστορικὰ πολιτεύματα, καὶ τὸ τέλειον πολίτευμα, οὐχὶ ὁποῖον περὶσταται ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἀλλ' ὁποῖον ὀφείλει νὰ ἦνε, δυνάμενον νὰ πραγματοποιήσῃ τὰ πολιτικὰ ἰδεῶδη τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας· ἀλλ' ἀπέτυχεν ἐν τῇ πρακτικῇ, γράψας εἰκόνα ὠχρᾶν, ἀμυδρᾶν, ἐττερημένην τῶν θαυμασίων ἐκείνων γραμμῶν τοῦ κάλλους καὶ τῆς ἀρμονίας, αἵτινες διακρίνουσι τὴν Πολιτείαν τοῦ Πλάτωνος. Κατὰ τοὺς δὲ, τὸ τέταρτον καὶ πέμπτον βιβλίον τῶν Πολιτικῶν εἶνε ἀπλῆ τοῦ τρίτου βιβλίου συνέχεια, εὐρυτέρα τῆς αὐτῆς πολιτικῆς ἰδέας ἀνάπτυξις, ἀντικείμενον ἔχουσα οὐχὶ πολιτικὴν τινα ἀφαιρέσειν, καθὰ ἔπραξεν ὁ Πλάτων, πρὸς τοῦ ὁποίου τὸ καλλιτεχνικὸν πνεῦμα οὐδεμίαν εἶχε συγγένειαν ὁ ἐμπειρικὸς νοῦς τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ τὸ δυνατώτερον νὰ πραγματοποιηθῇ πολιτικὸν εἶδος, ὁ ὀρισμὸς τοῦ μέτρου ἐκείνου τοῦ πολιτεύματος, τὸ ὁποῖον, καταλλήλως κατανοούμενον, δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων· ἐν ἄλλοις λόγοις, κατὰ ἐπιτυχέστερον ἔσως πάντων διετύπωσεν ὁ Dahlmann,¹ ἐν ἀμφοτέροις τούτοις τοῖς βιβλίοις πρέπει νὰ ζητηθῇ οὐχὶ ἀπὸλυτος ἀριστοτελικὴ πολιτεία, ἀλλ' ἀριστοτελικὴ μόνον περὶ πολιτείας διδασκαλία.

Τὸν σκοπὸν αὐτοῦ ἐκφράζει ἀρκούντως καθαρῶς αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ πρώτῃ παραγράφῳ τοῦ πέμπτου βιβλίου: «Περὶ πολιτείας ἀρίστης τὸν μέλλοντα ποιήσασθαι τὴν προσήκουσαν ζήτησιν ἀνάγκη διορίσασθαι πρῶτον, τίς ἀρετώτατος βίος· ἀδήλου γὰρ ὄντως τούτου, καὶ τὴν ἀρίστην ἀναγκαῖον ἀδήλον εἶναι πολιτείας... καὶ ἀρετώτερος μὲν βίος ἐστὶν ὁ

¹ Politik. 4, 124.

διὰ τοῦ συμπολιτεύεσθαι καὶ κοινωνεῖν πόλεως, ἢ μάλλον ὁ ξενικός τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ἀπολελυμένος». ¹

Ἄριστη δὲ πολιτεία ἐστὶν ἐκείνη, «καθ' ἣν ἡ πόλις ἂν εἴη μάλιστα εὐδαίμων· τὴν δ' εὐδαιμονίαν ὅτι χωρὶς ἀρετῆς, ² ἀδύνατον ὑπάρχειν, εἴρηται πρότερον, φανερόν ἐκ τούτων ὡς ἐν τῇ κάλλιστα πολιτευομένῃ πόλει καὶ τῇ κεκτημένῃ δικαίους ἀνδρας ἀπλῶς, ἀλλὰ μὴ πρὸς τὴν ὑπόθεσιν, οὔτε βόναυσον βίον, οὔτε ἀγοραῖον δεῖ ζῆν τοὺς πολίτας· ἀγενῆς γὰρ ὁ τοιοῦτος βίος πρὸς ἀρετὴν ὑπεναντίος· οὐδὲ δὴ γεωργούς εἶναι τοὺς μέλλοντας ἔσεσθαι πολίτας· δεῖ γὰρ σχολῆς καὶ πρὸς τὴν γένεσιν τῆς ἀρετῆς καὶ πρὸς τὰς πράξεις τὰς πολιτικάς». ³

Διττὰ εἶνε τὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα, τὰ ἀπαιτούμενα πρὸς τὴν ὑπαρξίν καὶ συντήρησιν τῆς πόλεως: τὸ ὑπαιτικόν καὶ τὸ βουλευτικόν, τὸ μὲν ἐκπροσωποῦν τὴν ἰσχύον, τὸ δὲ τὴν φρόνησιν τῆς πολιτείας· ταῦτα δ' εἶνε οἱ δύο ἄξονες, περὶ οὓς ὀφείλει νὰ στρέφηται ἡ σφαῖρα τοῦ πολιτικοῦ βίου. Εἰς τὸν πολίτην δὲν ἐπιτρέπεται οὔτε καπηλικόν νὰ διέγη βίον, οὔτε γεωργικόν, μόνον δὲ νὰ βουλευῆται καὶ νὰ προμαχῆ τῆς πόλεως εἶνε προωρισμένος. Αἱ πρὸς χρῆσιν τοῦ πολίτου ἐν τῇ πολιτείᾳ κτήσεις δὲν πρέπει νὰ ἦνε κοινὰ, καθὼς εἶπον τινὲς προηγουμένως, ἀλλὰ διὰ τῆς χρήσεως μόνον καὶ φιλικῶς νὰ καθίστανται τοιαῦτα, οὐδεὶς δὲ τῶν πολιτῶν πρέπει νὰ στερῆται τροφῆς. Κοινὰ πρέπει νὰ ἦνε τὰ συσσίτια μεταξὺ πάντων τῶν πολιτῶν, τῶν τε εὐπόρων καὶ τῶν ἀπόρων, ἡ δὲ πόλις ἀπὸ κοινοῦ νὰ προσφέρῃ θυσίας τοῖς θεοῖς καὶ οὐχὶ ἕκαστος πολίτης ἰδιαιτέρως. Ἄπασα ἡ χώρα πρέπει νὰ ἦνε διηρημένη εἰς δύο μέρη, καὶ τὸ μὲν νὰ ἦνε κοινὴ πάντων τῶν πολιτῶν κτήσις, τὸ δὲ ἰδιωτικὴ· αὗται δὲ πάλιν διακροῦνται διττῶς: καὶ τῆς μὲν κοινῆς κτήσεως τὸ μὲν ἐν μέρος ὀρίζεται διὰ τὰς πρὸς τοὺς θεοὺς λειτουργίας, τὸ δ' ἕτερον διὰ τὴν δαπάνην τῶν συσσιτίων· τῆς δὲ ἰδιωτικῆς κτήσεως τὸ μὲν ἐν μέρος πρέπει νὰ κῆται πρὸς τὰς ἐσχατίας τῆς πόλεως, τὸ δὲ ἐγγὺς αὐτῆς, αἶνα δύο κλήρων ἐκάττω (πολίτη) νεμηθέντων ἀμφοτέρων τῶν τόπων πάντες μετέχωσι». Τοιοῦτοτρόπως διακροεῖται ἡ χώρα μεταξὺ τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν· οἱ δὲ γεωργοὶ πρῶτον μὲν πρέπει νὰ ἦνε δοῦλοι κατ' ἐξοχήν, οὔτε ὁμόφυλοι πάντες, οὔτε θυμοειδεῖς. διότι μόνον τοιοῦτοι ὄντες δύνανται νὰ ἦνε χρήσιμοι ἐργάται, ἥκιστα τείνοντες πρὸς νεωτερισμούς, δεύτερον δὲ βάρβαροι, ὅμοιοι πρὸς τοὺς δούλους τὴν φύσιν. Ἡ εὐπορία δημιουργεῖ τὴν ἐλευθερίαν, αὕτη δὲ δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἄνευ τῆς ἀρετῆς. Ἡ εὐπορία εἶνε ἀναγκαία εἰς τοὺς πολίτας· αὐτὸ

¹ Πολ. Ε, 1—2. ² Μετὰ πολλοῦς αἰῶνας ἀναγράφων τὴν ἀρχὴν τῆς δημοκρατίας ὁ Μοντέσκιος, ἔμελλε νὰ διατυπώσῃ τὸ ἀξιωματικόν ἐκεῖνο πολιτικὸν ἀξίωμα: «dans un état populaire, il faut un ressort de plus, qui est la VERTU. Esprit des Lois, livre III Ch. III. ³ Πολ. Ε. 9.

γάρ εὐδαιμονεῖν ἀναγκαῖον ὑπάρχειν μετὰ τῆς ἀρετῆς, εὐδαίμονα δὲ πόλιν οὐκ εἰς μέρος τι βλέψαντας δεῖ λέγειν αὐτῆς, ἀλλ' εἰς πάντας τοὺς πολίτας». Ὁ βέλταστος δὲν δύναται νὰ μετάρχη τῆς πόλεως, οὔτε πᾶσα ἄλλη κοινωνικὴ τάξις, ἥτις ὡς ἐκ τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς δὲν δύναται νὰ προαγάγῃ τὴν ἀρετὴν. Καὶ ἐντεῦθεν ἐπέρχεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι πρὸς ἀσφαλῆ τῆς πολιτείας ἀνάπτυξιν ἀπαρξίτητος ὄρος εἶνε, ὅπως ἡ ἰδιοκτησία ἀνήκῃ εἰς τοὺς ἐλευθέρους πολίτας, ἀφιεμένης τῆς ἐργασίας καὶ τῆς καλλιεργείας τῆς χώρας εἰς τοὺς δούλους, τοὺς βαρβάρους καὶ τοὺς περιοίκους.¹

Ἡ πολιτεία πρέπει νὰ ᾔνε αὐτάρκης, δυναμένη νὰ ικανοποιήσῃ ἡ ἰδίᾳ τὰς ποικίλας αὐτῆς ἠθικὰς καὶ ὕλικὰς ἀνάγκας, ἄλλως εἶνε ἀδύνατον νὰ παγιωθῇ καὶ νὰ ὑπάρξῃ· οὕτω πρὸς τὰς ἀνάγκας, ἀμα τῇ συστάσει αὐτῆς, πολλῶν πραγμάτων, «ὧν ἄνευ πόλις οὐκ ἂν εἴη». . . «πρῶτον μὲν οὖν δεῖ ὑπάρχειν τροφὴν, ἔπειτα τέχνας, τρίτον δὲ ὄπλα, ἔτι χρημάτων εὐπορίαν, ὅπως ἔχῃσι καὶ πρὸς τὰς καθ'ἑαυτοὺς χρείας καὶ πρὸς πολεμικὰς, πέμπτον δὲ καὶ πρῶτον τὴν περὶ τὸ θεῖον ἐπιμέλειαν, ἣν καλοῦσιν ἱερατεῖαν, ἕκτον δὲ τὸν ἀριθμὸν καὶ πάντων ἀναγκαϊότατον κρίσιν περὶ τῶν συμφερόντων καὶ τῶν δικαίων τῶν πρὸς ἀλλήλους». Ἀναλόγως δὲ τῆς τελουμένης ὑφ' ἐνὸς ἐκάστου ἐργασίας, διαίρεται καὶ ἡ πόλις εἰς διάφορα γένη, ἕκαστον ἰδίαν ἀντιπροσωπεῖον τάξιν καὶ ἐργασίαν ἐν τῇ κοινωνίᾳ· ταῦτα δὲ εἶνε κατ'ἐξοχὴν τὸ ὀλιτικόν, τὸ βουλευτικόν καὶ τὸ γιωργικόν, ἥτις διαίρεσις, ὑπάρχουσα ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Κρήτῃ, ἀπὸ ἀρχαιοτέρων δ' ἔτι χρόνων ἐν Ἰταλίᾳ, εἶνε καταλληλοτάτη πρὸς τὴν ὑπαρξίν αὐτάρκους καὶ εὐδαίμονος πολιτείας, ὅποισι αἱ ἤδη εἰρημέναι, ἔκπαλαι τετυχηκυῖαι νόμων καὶ πολιτικῆς τάξεως.²

Ἄλλ' ἐκτὸς τοῦ ἐπιτυχοῦς κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ, τοῦ συντελοῦντος εἰς τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν δύναμιν τῆς πολιτείας, καὶ συμβάλλοντος πρὸς τὴν αὐτῆς ἀρετὴν καὶ εὐδαιμονίαν, ἕτεροι ἐπίσης φυσικοὶ λόγοι εἶνε ἀναπόφευκτοι πρὸς τοῦτο· ἡ ἐξωτερικὴ φύσις, ἡ ποικίλη αὐτῆς ἐπενέργεια εἶνε εἰς τῶν σπουδαιοτάτων παραγόντων τοῦ πολιτισμοῦ, διὰ τῆς καλλίστης ἰδίως παραγομένου πολιτείας. Πρῶτος δ' Ἀριστοτέλης μετὰ τὸν Πλάτωνα, ἀμυδρῶς ἐν τοῖς Νόμοις θίξαντα τὸ ζήτημα τοῦτο, ὑποδεικνύει τὴν ἐπίδρασιν τοῦ κλίματος ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς πολιτείας, γενόμενος οὕτως ὁ πρόδρομος τῆς θεωρίας ἐκείνης, ἥτις μετὰ τὸσάυτης εὐγλωττίας ὑπεστηρίχθη ὑπὸ πλείστων ἐκ τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν καὶ κοινωνιολόγων. Ὡς ὁ πατὴρ τῆς ἰατρικῆς, οὕτω καὶ ὁ διαμορφωτὴς τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, εἰς τὴν ἐπενέργειαν ἰδίως τοῦ κλίματος ἀπέδωκε σπουδαίαν σημασίαν ἐν τῇ πνευματικῇ τοῦ ἀνθρώπου ἀναπτύξει· αὐτὰ μὲν γὰρ ἐν τοῖς ψυχροῖς τόποις ἔθνη καὶ τὰ περὶ τὴν Εὐρώπην θυμοῦ μὲν ἐστὶ πλήρη

Πολ. Ε, 8. ² Πολ. Ε, 10, 8.

διανοίας, δὲ ἐνδεέστερα καὶ τέχνης, διόπερ ἐλεύθερα μὲν διατελεῖ μάλλον, ἀπολίτευτα δὲ καὶ τῶν πλησίων ἄρχειν οὐ δυνάμενα. Τὰ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν διανοητικὰ μὲν καὶ τεχνικὰ τὴν ψυχὴν, ἄθυμα δέ· διόπερ ἀρχόμενα καὶ δουλεύοντα διατελεῖ. Τὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων γένος, ὡς περ μεσεύει κατὰ τοὺς τόπους, οὕτως ἀμφοῖν μετέχει· καὶ γὰρ ἐνθυμον καὶ διανοητικόν ἐστι· διόπερ ἐλεύθερόν τε διατελεῖ καὶ βέλτιστα πολιτευόμενον, καὶ δυνάμενον ἄρχειν πάντων, μίξ τυγχάνον πολιτείας». ¹ Ἀναγορεύων εἰς θεωρητικὸν δόγμα τὴν ἐπίδρασιν τοῦ κλίματος ἐπὶ τῆς πολιτείας καὶ τὴν τούτου εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ τῶν Ἑλλήνων ἦθους καὶ πνεύματος, καταδεικνύων τοῦτο διὰ τῆς ἱστορικῆς πείρας τῆς ἐποχῆς του, ἥτις ἄλλως τε σήμερον ἐν μέρει μόνον ἀληθῆς ἀποδείκνυται, καθότι κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τὰ βόρεια τῆς Εὐρώπης ἔθνη εἶνε τὰ ἰδίως εἰς τὸν πολιτισμὸν ἐξέχοντα, ὁ Ἀριστοτέλης ἐζήτησε καὶ διατυπώσῃ τὸν πόθον τῶν εὐρυτέρων πνευμάτων τῶν χρόνων ἐκείνων, ἅτινα ἤρχοντο ἤδη τὴν κατάπαυσιν τῶν ἐσωτερικῶν διχονοιῶν τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν καὶ τὴν αὐτῶν ἐν μιᾷ πολιτείᾳ συνένωσιν· ὁ πανέλλην Μακεδὼν ἐφαντάζετο ἴσως τὸν πόθον του ἐκπληρούμενον διὰ τῆς πανηγυρικῆς ἐν Κορίνθῳ ἀνακηρύξεως τοῦ Ἀλεξάνδρου ὑπὸ τῶν ἐκεῖ συνηθροισμένων Ἑλλήνων ὡς ἀρχιστρατήγου τῆς κατὰ τῆς Ἀσίας ἐκστρατείας.

Ἄφοῦ ἡ ἐξωτερικὴ φύσις ἐπίδραξ τοσοῦτον ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀναπτύξεως τῆς πολιτείας, πρέπει αὕτη καὶ ἦνε τοποθετημένη ὅσον τὸ δυνατόν καταλλήλως, τὰ μάλιστα δυναμένη καὶ συμβάλλῃ πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν τῶν πολιτῶν μόρφωσιν καὶ διέπλασιν· ἤδη οἱ ἀρχαῖοι εἶχον ἐμβασθῆναι κάλλιστα εἰς τὸ σπουδαῖον τοῦτο ζήτημα τῆς ὑγιεινῆς καὶ προσφόρου τοποθεσίας τῶν πόλεων. Ὁ Ἀριστοτέλης λέγει: αὐτὴν δὲ πόλιν ὅτι μὲν δεῖ κοινὴν εἶναι τῆς ἠπείρου τε καὶ θαλάσσης καὶ τῆς χώρας ἀπάσης ὁμοίως ἐκ τῶν ἐνδεχομένων, εἴρηται κρότερον. Αὐτῆς δὲ πρὸς αὐτὴν εἶναι τὴν θέσιν εὐχεσθαι δεῖ κατατυγχάνειν πρὸς τέτταρα βλέποντας, πρῶτον μὲν, ὡς ἀναγκαῖον, πρὸς ὑγίειαν· αἶ τε γὰρ πρὸς ἕω τὴν ἔγκλισιν ἔχουσαι καὶ πρὸς τὰ πνεύματα τὰ πνέοντα ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς ὑγιεινότεραι· δεύτερον δὲ κατὰ βορέαν· εὐχείμεροι γὰρ αὐταὶ μάλλον. Τῶν δὲ λοιπῶν πρὸς τε τὰς πολιτικὰς πράξεις καὶ πολεμικὰς καλῶς ἔχειν· πρὸς μὲν οὖν τὰς πολεμικὰς αὐταῖς μὲν εὐέξοδον εἶναι· χρῆ, τοῖς δ' ἐναντίοις δυσπρόδοτον καὶ δυσπερίληπτον». ²

Ἄλλ' ὅπως ἡ πολιτεία ἐκτελεῖ προσηκόντως τὸν προορισμὸν τῆς, πρέπει ἰδίως καὶ κυβερνεῖται καλῶς καὶ σπουδαίως· ἐν τῶν μάλλον κατεπειγόντων μελημάτων αὐτῆς πρέπει καὶ ἦνε λοιπὸν τὸ συνετῶς ἀρχεσθαι· τότε μόνον ἡ πολιτεία εἶνε σπουδαία, ὅποτεν εἶνε ὡσαύτως σπουδαῖοι οἱ τὰ πολιτικὰ πράττοντες, δυνάμενοι· τριττῶς καὶ καταστῶσι τοιοῦτοι:

¹ Πολ. Ζ, 7. ² Πολ. Ζ, 11.

καὶ πρῶτον μὲν διὰ τῆς φύσεως, εἶτα δὲ τῆς συνηθείας καὶ τοῦ λόγου· πρέπει νὰ γεννηθῶσιν ἔχοντες φύσιν ἀνθρωπίνην· ἀλλ' οὔτε ἡ φύσις μόνη ἐξαρκεῖ, οὔτε ἡ συνηθεία ἔχει τὴν δύναμιν ν' ἀναδείξῃ ἀνθρώπον τινα τέλειον, διότι καὶ πολλὰ τῶν ἀλόγων ζώων διέπονται διὰ τῆς συνηθείας, μόνος δὲ ὁ ἀνθρώπος εἶνε ὁ συνενῶν ἐν ἑαυτῷ τὸν λόγον μετὰ τῶν συνηθειῶν καὶ τῆς φύσεως· ἅπαντα δὲ ταῦτα, τουτέστι φύσις, συνηθεία καὶ λόγος πρέπει νὰ ἦνε σύμφωνα πρὸς ἀλλήλα· πρέπει ἐν τούτοις νὰ ὑπερισχύῃ αὐτῶν ὁ λόγος, δυνάμενος νὰ νικήσῃ παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ καὶ τὴν φύσιν καὶ τὰς συνηθείας αὐτοῦ. Ἀλλὰ τίνι τρόπῳ ὁ λόγος ἀναπτύσσεται καὶ κρατύνεται παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ; μόνον διὰ τῆς παιδείας, ἥτις εἶνε ὁ ἀριστος τρόπος πρὸς σχηματισμὸν πολιτῶν, τῆς ἀποστολῆς αὐτῶν ἀνταξίων. «Ὅτι μὲν οὖν τῷ νομοθέτῃ μάλιστα πραγματευτέον περὶ τὴν τῶν νέων παιδείαν, οὐδεὶς ἂν ἀμφισβητήσειεν· καὶ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσιν οὐ γινόμενον τοῦτο βλάπτει τὰς πολιτείας. Δεῖ γὰρ πρὸς ἐκάστην πολιτεύεσθαι· τὸ γὰρ ἦθος τῆς πολιτείας ἐκάστης τὸ οἰκεῖον καὶ φυλάττειν εἴωθε τὴν πολιτείαν καὶ καθίστησιν ἐξ ἀρχῆς, οἷον τὸ μὲν δημοκρατικὸν δημοκρατίαν, τὸ δ' ὀλιγαρχικὸν ὀλιγαρχίαν· αἰεὶ δὲ τὸ βέλτιστον ἦθος βελτίονος αἴτιον πολιτείας».¹

Φυσικῶς τῷ λόγῳ ἡ ἀνατροφή ἐξηρτάτο ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἀπὸ τῆς πολιτείας· ἡ οἰκογένεια οὐδεμίαν ἐκέκτητο ἐξουσίαν ἐπὶ τοῦ τέκνου, τὸ ὁποῖον ἄμα γεννηθὲν δὲν ἀνῆκεν εἰς αὐτὴν πλέον· ἐρρέθη ἀνωτέρω ὅποια ἔσονταί τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς τοιαύτης αὐθεντείας. Ὅπως ὁ Πλάτων, οὕτω καὶ ὁ Ἀριστοτέλης φρονεῖ, ὅτι ἡ ἀνατροφή τῶν πολιτῶν πρέπει νὰ ἦνε δημοσία, πάντῃ ἀπὸ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἐξαρτωμένη· «φανερὸν ὅτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι»· παραπονεῖται δὲ ὅτι ἐν τῇ ἐποχῇ αὐτοῦ ἐκάστη οἰκογένεια ἀνέτρεφε τὰ τέκνα αὐτῆς κατ' ἰδίαν μέθοδον καὶ φαντασίαν. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τοῦτο περὶ τῆς ἰδιωτικῆς ἢ δημοσίας παιδείας, τὸ ὁποῖον μέχρι τῆς σήμερον εἶτε κυμαίνεται μετὰ τὴν γνώμῶν ἀντιθέτων καὶ θέλει κυμαίνεσθαι ἐπὶ πολὺν ἔτι χρόνον, δὲν ἦτο βεβαίως εἰς κατὰ κράτος νὰ λύσῃ πολλῶν μᾶλλον ἢ ἀρχαιότητος, δι' ἣν ἀπέναντι τοῦ δημοσίου δικαίου τὸ ἰδιωτικὸν ἐλαχίστην ἐκέκτητο σπουδαιότητα. Ἡ ἀνατροφή πρέπει νὰ ἦνε δημοσία· τοῦτο ἦτο τὸ θεμελιῶδες παιδαγωγικὸν δόγμα τῆς ἀρχαίας πολιτείας, πέραν τοῦ ὁποῖου οὔτε Πλάτων οὔτ' Ἀριστοτέλης ἠδυνήθησαν νὰ ποιήσωσιν ἐν βῆμα.

Ἡ ἐκπαίδευσις τῶν πολιτῶν, προπαρασκευὴ πρὸς ἀρετὴν καὶ βίον τὸν ἀριστον, ὀφείλει νὰ ἦνε διττὴ, προσήκουσα τουτέστι εἰς βίον ἐλεύθερον καὶ βάνανσον· καὶ ἡ μὲν πρώτη εἶνε προωρισμένη διὰ τοὺς ἐλευθέρους, τοὺς προωρισμένους εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς πολιτείας, ἡ δὲ δευτέρα διὰ

¹ Πολ. Ζ, 1.

τούς χειρώνακτας, ἐκ τῆς ἐργασίας τῶν ὁποίων θέλουσι συντηρεῖσθαι οἱ πολιτευόμενοι· πρὸς τοῦτο «τ' ἀναγκαῖα δεῖ διδάσκεισθαι τῶν χρησίμων, ὅτι δὲ οὐ πάντα, διηρημένων τῶν τε ἐλευθέρων ἔργων καὶ τῶν ἀνελευθέρων, φανερόν ἐστι τῶν τοιούτων δεῖ μετέχειν ὅσα τῶν χρησίμων ποιήσῃ τὸν μετέχοντα μὴ βάναισον. Βάναισον δ' ἔργον εἶναι δεῖ τοῦτο νομίζειν καὶ τέχνην ταύτην καὶ μάθησιν, ὅσαι πρὸς τὰς χρήσεις καὶ τὰς πράξεις τὰς τῆς ἀρετῆς ἀχρηστον ἀπεργάζονται τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων ἢ τὴν ψυχὴν ἢ τὴν διάνοιαν. Διὸ τὰς τε τοιαύτας τέχνας, ὅσαι τὸ σῶμα παρασκευάζουσι χειρὸν διακεῖσθαι, βαναισοὺς καλοῦμεν, καὶ τὰς μισθαρνικὰς ἐργασίας· ἀσχολὸν γὰρ ποιῶσι τὴν διάνοικν καὶ ταπεινήν». ¹

Τῆς ἐλευθέρας τῶν νέων παιδείας τὰ στοιχεῖα εἶνε τέσσαρα· γράμματα, γυμναστική, μουσική, τέταρτον δὲ παρά τισιν ἢ γραφική· καὶ ἡ μὲν γραμματική καὶ ἡ γραφική εἶνε στοιχεῖα ἀναπόδραστα διὰ τὴν πραγματικὴν ἀνατροφὴν τῶν νέων, ἡ δὲ τρίτη συμβάλλει τὰ μάλιστα, κρατύνουσα τὴν σωματικὴν ῥώμην. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν μουσικὴν, ὑπάρχουσιν ἐμφιβολίαι περὶ τῆς ἀληθοῦς αὐτῆς χρησιμότητος· καὶ οἱ μὲν θεωροῦσιν αὐτὴν ἐπωφελεῖ διὰ τὴν ἀνατροφὴν, ἕτεροι δὲ μόνον ἀπλοῦν ἡδονῆς μέσον καὶ τερψίθυμον ἐν τῇ σχολῇ ἡμῶν ἀπόλαυσιν. Αὕτη δὲ ἡ μουσική πρέπει νὰ ἦνε τοιαύτη, ὥστε νὰ δύναται νὰ ἐμπνέῃ γενναῖον καὶ ἀρρενωπὸν τοῖς πολίταις φρόνημα, καὶ τοιαύτη εἶνε ἰδίως ἡ δωρική, περὶ ἧς ἀπάντες ὁμολογοῦσιν ὡς στασιμωτάτης οὔσης καὶ μάλιστα ἡθος ἐχούσης ἀνδρεῖον· διὰ τῆς τοιαύτης λοιπὸν σοβαρᾶς καὶ ἐμβριθοῦς ἀρμονίας πρέπει νὰ συντελεῖται ἡ μουσικὴ παιδεία τῶν νέων· αὕτη δὲ πάλιν πρέπει νὰ παραλλάσῃ κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους τῆς ἡλικίας· αἶον τοῖς ἀπειρηκόσι διὰ χρόνον οὐ ῥᾶδιον ἄδειν τὰς συντόνους ἀρμονίας, ἀλλὰ τὰς ἀνειμένας ἡ φύσις ὑποβάλλει τοῖς τηλικούτοις». ² Διὰ τοιαύτης ἀνατροφῆς, σκοπούσης οὐχὶ τὴν χρησιμότητα ἀλλὰ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἐλευθερίαν, κρατυνομένου τοῦ ἠθικοῦ τῶν πολιτῶν σθένους, καθίστανται ἄξιοι τοῦ προορισμοῦ αὐτῶν, στοιχεῖα συντελοῦντα πρὸς τὴν ἀκμὴν καὶ εὐδαιμονίαν τῆς πολιτικῆς κοινωνίας.

Ὁ Ἀριστοτέλης οὐδεμίαν φαίνεται ἀποδίδων σημασίαν διὰ τοὺς τύπους τοῦ πολιτεύματος· καὶ αὐταὶ αἱ ὄρθαι πολιτεῖαι, βασιλεία, ἀριστοκρατία, πολιτεία, κατὰ τοσαῦτον εἶνε τοιαῦται, καθ' ὅσον ἐπιτυχῶς δύνανται νὰ ἐφαρμοσθῶσιν· ἐν πᾶσι τούτοις τοῖς πολιτεύμασι ἐπιτυχῶς δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ εὐδαιμονία τῆς πολιτείας, ἀλλ' ἐν τούτοις δὲν εἶνε ἀναφόφευκτοι βέσεις ἀγαθοῦ πολιτικοῦ βίου· ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον καθιστᾷ ἐν πολιτεύματι χρήσιμον, εἶνε οὐχὶ ὁ τύπος αὐτοῦ, ἀλλ' ἡ οὐσία· τούτου δ' ἐνεκα δὲ νομοθέτης πρέπει νὰ προνοῇ περὶ τῆς οὐσίας μᾶλλον ἢ περὶ τῶν τύπων τῶν πολιτευμάτων, πρέπει νὰ τὸν ἐπασχολῇ μᾶλλον ὁ ἐσω-

¹ Πολ. Ζ, 2. ² Πολ. Ζ, 7.

τερικὸς ὀργανισμὸς τῆς κοινωνίας, ἢ ὁ ἐξωτερικὸς τύπος τοῦ πολιτεύματος, ἠθικὸν δ' αὐτοῦ σύμβολον νὰ ἔχη αἰείποτε τὸ πᾶν μέτρον ἄριστον. Ἐν ἀπάσαις δὲ ταῖς πόλεσι, λέγει, ἐστὶ τρία μέρη τῆς πόλεως, οἱ μὲν εὐποροὶ σφόδρα, οἱ δ' ἄποροι σφόδρα, οἱ δὲ τρίτοι οἱ μέσοι τούτων. Ἐπειτοίνυν ὁμολογεῖται τὸ μέτρον ἄριστον καὶ τὸ μέσον, φανερόν ὅτι καὶ τῶν εὐτυχημάτων ἢ κτησῆς ἢ μέση βελτίστη πάντων· ῥᾶστη γὰρ τῷ λόγῳ πειθοχρεῖν· ὑπέρκαλον δὲ ἢ ὑπερίσχυρον ἢ ὑπερευγενῆ ἢ ὑπερπλούσιον, ἢ τάνκαντία τούτοις, ὑπέρπτωχον ἢ ὑπερκαθενῆ καὶ σφόδρα ἄτιμον, χαλεπὸν τῷ λόγῳ ἀκολουθεῖν. Γίνονται γὰρ οἱ μὲν ὑβρισταὶ καὶ μεγαλοπόνηροι μᾶλλον οἱ δὲ κακοῦργοι καὶ μικροπόνηροι λίαν». ¹

• Πολλὰ μέσοισιν ἄριστα, μέσος θέλω ἐν πόλει εἶναι •

τοῦτο τὸ γνωμικὸν τοῦ Βακχυλίδου πρέπει νὰ ᾔηνε τὸ σύμβολον τῆς ἀληθοῦς, τῆς καλλίστης πολιτείας, ἣτις τότε μόνον ὀρθῶς πολιτεύεται, ὁπόταν ἐν αὐτῇ πρωτεύῃ ἡ μέση τάξις· μεγίστη εὐτυχία εἶνε, ὅταν οἱ κρατοῦντες ἐν τῇ πολιτείᾳ κέκτηνται περιουσίαν μέσην καὶ ἰκανήν, ἄλλως, ὅπου ὀλίγιστοι μόνον τυγχάνουσιν ὄντες πλούσιοι, ὁ δὲ πολὺς κόσμος εἶνε πένητες, ἐπέρχεται ἀνισοσταθμία ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ, καὶ ἐντεῦθεν μεταβολαὶ καὶ ἐπαναστάσεις, ἢ ὀλιγαρχία ἄκρατος, ἢ τυραννίς, ἀπόρροια οὖσα τῆς δημοκρατίας τῆς νεανικωτάτης, ἐνῶ ἐκ τῶν μέσων πάνυ δυσχερεῖς καθίστανται αἱ πολιτικαὶ μεταβολαί· διὰ τὴν αὐτὴν δ' αἰτίαν αἱ μεγάλαὶ πόλεις εἶνε ἀστασιαστότεραι, διότι ὑπερβάλλει ἐν αὐταῖς ἡ μέση τάξις, συγκρατοῦσα τὰ ἄκρα, ὡσαύτως αἱ δημοκρατικαὶ εἶνε ἀσφαλέστεραι τῶν ὀλιγαρχιῶν, διότι ἐν ταῖς πρώταις ἡ μέση τάξις εἶνε πολυπληθεστέρη καὶ κραταιότερη, πλειόνων ἀπολαύουσα δικαιωμάτων καὶ προνομίων, ἢ ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις, ἐν αἷς ὁπόταν, μὴ ὑπαρχούσης μέσης τάξεως, οἱ ἄπειροι καταστῶσι πολυπληθέστεροι, ἐπέρχεται κακοπραγία, ἄγουσα εἰς τὴν ἐπανάστασιν καὶ τὴν ἀπώλειαν.

Ἡ μεσότης εἶνε τὸ ἄκρον ἄωτον τοῦ βίου, ἡ μετριότης, ἥς συνέπεια εἶνε ἡ ἁρμονία, καὶ ἣτις ἀντιπροσωπευομένη ἰδίως ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἑλληνικῷ κόσμῳ, τοσοῦτον ἐπέδρασεν ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ, τοῦ ἠθικοῦ κόσμου ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι. Αὕτη ἡ μετριότης—*aurea mediocritas*—ὡς ἀπεθαύμαζεν αὐτὴν ὁ Κικέρων, ἡ μεσότης, ὡς διετύπωσεν αὐτὴν ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ τὴν ὁποίαν ἤρξατο ἤδη πραγματοποιοῦσα ἡ νεωτέρα κοινωνία ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἀποδοῦσα τὴν ὀφειλομένην σημασίαν εἰς τὴν τρίτην τάξιν—*tiers état*—τὴν μέσην τάξιν τοῦ Σταγαίριτου, ἡ μετριότης, ἣν ὁμως δὲν κατενόησε προσηκόντως ἡ ἀρχαία πολιτεία, ἔπρεπε νὰ ᾔηνε ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος πάσης πολιτικῆς νομοθεσίας, σκοπούσης οὐχὶ τὸν παράλογον κορεσμόν πολιτικῶν τάξεων καὶ

¹ Πολ. Δ, 11.

² Δῆλον ὅτι ἡ κοινωνία ἡ πολιτικὴ ἄριστη ἢ διὰ τῶν μέσων Δ, 11.

συμφερόντων μιᾶς μόνης κοινωνικῆς ὁμᾶδος, ἐπὶ βλάβῃ τῶν ἐτέρων, ἀλλὰ τὴν ἐναρμόνιον ἰκανοποίησιν ἀπασῶν τῶν ἐθνικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων τῶν πολιτῶν, αἵτινες καταλλήλως ἐν τῇ κοινωνίᾳ πραγματοποιοῦμεναι, συντελοῦσιν εἰς τὴν ἔξοχον προαγωγὴν τοῦ ἱστορικοῦ σκοποῦ τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐκεῖ μόνον, ὅπου οἱ ἄριστοι ἄρχουσιν, ὑπογραμμὸν ἔχοντες τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν σωφροσύνην, ὅπου διευθύνει ὁ λόγος, οὗ ὑψίστη ἐπὶ γῆς ἐκπροσώπησις εἶνε ὁ σοφός, ἐκεῖ δυνάμεθα ν' ἀναζητήσωμεν τὸ πρότυπον παντὸς κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ, οὗ σύμβολον ὑπέρτατον εἶνε τὸ γνωμικὸν ἐκεῖνο τοῦ ἀρχαίου σοφοῦ, εὐγενῆς ἔκφρασις ἐναρέτου βίου, κάλλιστον ὑπόδειγμα διὰ πᾶσαν διάνοιαν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν—*Πᾶν μέτρον ἄριστον.*

Ἡ πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν ἔχει οὔτε τὴν λαμπρότητα, οὔτε τὴν χάριν, οὔτε τὴν πρωτοτυπίαν τῆς πλατωνικῆς· ἀλλ'εἶνε ἀληθεστέρα, πραγματικωτέρα, συμφωνωτέρα πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ τὴν ἀποστολὴν αὐτῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ· δὲν ἀναζητεῖ ἐν ἄλλοις κόσμοις τὰ ἀνέφικτα, ἀλλ' ἀρέσκειται εἰς τὰ καθεστῶτα, τὰ ὁποῖα προσπαθεῖ μόνον νὰ προαγάγῃ καὶ νὰ βελτιώσῃ. Ἄν ἡ Πολιτεία τοῦ Πλάτωνος, μεθ' ὅλον τὸν ἑλληνικὸν αὐτῆς ῥυθμὸν, ὑπομιμνήσκῃ ἐν πολλοῖς, ἰδίως ἐν τῇ διαίρεσει τῶν τάξεων, τὰ ἰδεώδη τῆς Ἀνατολῆς, ἡ πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλους εἶνε κατ' ἔξοχὴν ἑλληνικὴ, ἡ σύνθεσις τῶν πολιτευμάτων καὶ ἡ ἀληθεστέρα ὑποτύπωσις τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ αὐτῆς βίου· εἶνε μὲν δημοκρατικὴ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον τοὺς τύπους, ἀλλ' ἀποδεχομένη τὴν διαίρεσιν τῶν πολιτῶν εἰς ἐλευθέρους καὶ δούλους, εἰς παράγοντας καὶ καταναλωτάς, βασίζεται ἀτυχῶς καὶ αὕτη ἐπὶ τῆς μεγίστης κοινωνικῆς ἀδικίας καὶ ἰσότητος, ἣτις χαρακτηρίζει τὴν ἀρχαίαν πολιτείαν, τὸ κῦρος τῆς ὁποίας δὲν ἠδυνήθη νὰ διαφύγῃ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης.

Ἀλλὰ τὰ πολιτεύματα καὶ αἱ πολιτεῖαι δὲν μένουσιν αἰώνια, ἐν τῇ αὐτῇ πάντοτε καταστάσει, ὅσον καὶ ἂν ὑποθεθῶσι σχετικῶς τέλεια. Ἡ πολιτεία εἶνε οὐ μόνον ἠθικὸν, ἀλλὰ καὶ φυσικὸν ἅμα παραγόμενον· εἶνε ὁ ἄνθρωπος ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ καὶ τελειότητι. Καθὼς ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀτόμου εἶνε ἀναπόφευκτος ὁ πυρετός, ἡ ἀσθένεια καὶ αἱ παρακολουθοῦσαι ταύτην συνέπειαι, οὕτω καὶ ἐν τῷ βίῳ τῆς πολιτείας εἶνε ἀναπόφευκτοι αἱ ὀργανικαὶ αὐτῆς νόσοι, αἱ μεταβολαὶ καὶ αἱ ἐπαναστάσεις. Ἀγαθὸς καὶ σώφρων πολιτικὸς βίος ἀναμφιβόλως μηκύνει τὴν ὑπαρξίν τῆς πολιτείας· ἀλλὰ καὶ αὕτη μεθ' ὅλα ταῦτα ὑπόκειται εἰς στιγμὰς κλονισμῶν, κοπώσεως καὶ ἀτονίας, ἐνίοτε δὲ καὶ θανάτου. Ἡ μεταβολὴ εἶνε φυσικὸς νόμος, ὃν οὐδὲν ὃν δύναται νὰ διαφύγῃ· εἶνε ἡ ζωὴ καὶ ἡ τελειοποίησις τῶν ὄντων. Αὕτη δὲ ἡ μεταβολὴ ἐν τῷ βίῳ τῆς πολιτείας καλεῖται ἐπαναστάσεις.

Τὰς ἐπαναστάσεις ἐξετάζει ὁ Ἀριστοτέλης ὡς ἱστορικὰ καὶ ὅλο-

κληρίαν φαινόμενα, εἰς ἃ ὑπόκειται ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, ἤμιστα ἀνεζητῶν τὸν τελευταῖον αὐτῶν λόγον, ὅστις κεῖται ἐν τῷ λόγῳ τοῦ μεγάλου περὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν ἀτόμων ἀγῶνος, ἀγῶνος ἀναποφεύκτου πρὸς τὴν συντήρησιν τοῦ ἀνθρωπίνου εἴδους, ἀνευ τοῦ ὁποίου μοιραίως καὶ ἐν ἀρχῇ τῆς ἀνθρωπίνης κτίσεως θὰ ἐπήρχετο ὁ θάνατος καὶ ἡ σηπεδὼν· ἀλλ' αἱ παρατηρήσεις αὐτοῦ, ἡ λεπτομερὴς ἀνάλυσις τῶν ποικίλων αἰτίων τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν μεταβολῶν κηιστῶσι τὴν περὶ ἐπαναστάσεων θεωρίαν αὐτοῦ ἐν τῶν σπουδαιοτάτων βιβλίων τῶν Πολιτικῶν, αἰωνίως περιέχον ἀληθείας. Πολιτειολόγοι, πολλοὺς μετὰ τὸν Σταγειαρτίτην αἰῶνα, πραγματευθέντες τὸ ζήτημα τοῦτο, οἷοι ὁ Μακιαβέλλης, ὁ Βωδῖνος, ὁ Χόββης, ἐλάχιστα προσέθηκαν, μεθ' ὅλην τὴν ἱστορικὴν πείραν, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ ἀντέγραψαν τὸν Ἀριστοτέλη.

Καὶ αἱ μὲν στάσεις γίνονται οὐ περὶ μικρῶν, ἀλλ' ἐκ μικρῶν· στασιάζουσι δὲ περὶ μεγάλων· γίνονται δὲ διχῶς: «ὅτε μὲν περὶ τὴν πολιτείαν, ὅπως ἐκ τῆς καθεστηκυίας ἄλλην μεταστήσωσιν, οἷον ἐκ δημοκρατίας ὀλιγαρχίαν ἢ δημοκρατίαν ἐξ ὀλιγαρχίας, ἢ πολιτείαν καὶ ἀριστοκρατίαν ἐκ τούτων, ἢ ταύτης ἐξ ἐκείνων· ὅτε δ' οὐ πρὸς τὴν καθεστηκυίαν πολιτείαν, ἀλλὰ τὴν μὲν κατάστασιν προαιροῦνται τὴν αὐτήν, δι' αὐτῶν δ' εἶναι βούλονται ταύτην, οἷον τὴν ὀλιγαρχίαν ἢ τὴν μοναρχίαν». Ἐκτὸς τούτων, αἱ στάσεις ἐμφανίζονται ποικίλως ἐν ταῖς πολιτείαις, ἐκάστης αὐτῶν μεταβάλλομένης ἕνεκα ἄλλων ἀφορμῶν, αἵτινες συνήθως παραλλάσσουσι κατὰ τὰ πολιτεύματα· ἀκαὶ αἱ μὲν δημοκρατίαι μεταβάλλουσι μάλιστα διὰ τὴν τῶν δημαγωγῶν ἀσέλγειαν· τὰ μὲν γὰρ ἰδίᾳ συκοφαντοῦντες τοὺς τὰς οὐσίας ἔχοντες συστρέφουσιν αὐτοὺς (συνάγει γὰρ καὶ τοὺς ἐχθίστους ὁ κοινὸς φόβος), τὰ δὲ κοινῇ τὸ πλῆθος ἐπάγοντες». Καὶ ταῦτα μὲν συνέβαινον κατὰ τὰς ἐπαναστάσεις ἐν ταῖς δημοκρατίαις περὶ τοὺς χρόνους ἐκείνους· ἀλλὰ παλαιότερως αἱ μεταβολαὶ ἐγίνοντο κατὰ πάντη διάφορον τρόπον· οἱ πλεῖστοι τῶν ἀρχαίων τυράννων προῆλθον ἐκ δημαγωγῶν, ὅ, περ δὲν συνέβαινε πλέον, καθ' ἣν ἐποχὴν ἔγραψεν ὁ Ἀριστοτέλης, καθότι δὲν ἠδύνατο ὁ αὐτὸς ἀνὴρ νὰ ᾔηνε στρατηγὸς καὶ δημαγωγὸς, ὅπως πρότερον, ὅποτε ἡ ρητορικὴ δὲν ἦτο εἰσέτι ἀνεπτυγμένη, ἕκαστος δὲ τῶν στρατηγῶν, ὀλίγην μόνον φυσικὴν εὐγλωττίαν ἔχων, ἠδύνατο νὰ καταδημαγωγῆσῃ τὰ πλῆθη καὶ νὰ καταλάβῃ τὴν ὑπερτάτην ἐξουσίαν· ἀλλ' ἤδη οἱ ἱκανοὶ περὶ τὸ λέγειν, δημαγωγοῦσι μὲν, ἀλλ' ἀπειροὶ ὄντες τῆς πολιτικῆς τέχνης, δὲν δύνανται νὰ συγκεντρώσωσιν εἰς χεῖρας αὐτῶν τὴν στρατιωτικὴν δύναμιν, καὶ νὰ σφετερισθῶσι τὴν ἐξουσίαν.³

Καὶ αὗται μὲν αἱ μεταβολαὶ ἐν ταῖς δημοκρατίαις· αἱ δὲ ὀλιγαρχίαι μεταβάλλουσι κατὰ δύο μάλιστα τρόπους: ἓνα μὲν, εἰάν οἱ ὀλιγαρχικοὶ

³ Πολιτ. Η, 4, 5, κ.τ.λ.

ἀδικῶσι τὸ πλῆθος, τότε δὲ πᾶς ἱκανός, ἀναλαμβάνων τὴν προστασίαν τοῦ λαοῦ, σφετερίζεται, χάριν δὲθεῖν τῆς σωτηρίας αὐτοῦ, τὴν ὑπερτάτην ἀρχὴν, καὶ μάλιστα, ὅποτε οὗτος ἐξέρχεται ἐκ τῆς τάξεως τῶν �λιγαρχικῶν· ἢ ὡσαύτως, ὅταν οἱ ὀλιγαρχικοὶ, πρὸς τὸ ἴδιον ἕκαστος συμφέρον, καταδημαγωγῶσι τὰ πλήθη· τοῦτο δὲ συμβαίνει ἰδίως ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις ἐκείναις, ἐν αἷς οἱ ἄρχοντες δὲν ἐκλέγονται ὑπὸ τῆς τάξεως, ἀφ' ἧς ἐξέρχονται, ἀλλ' ὑπὸ τῶν ὀπλιτῶν ἢ ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ἀπαιτεῖται δὲ πρὸς τοῦτο βραχὺ τίμημα· ὡσαύτως δὲ μεταβάλλονται αἱ ὀλιγαρχίαι, ὅποτε ἡ ἐξουσία συγκεντρωθῆ εἰς χεῖρας ὀλίγων, τότε δὲ οἱ ἕτεροι τῶν ὀλιγαρχικῶν ἀναγκάζονται νὰ καταφύγῃ εἰς τὸν λαόν, ὅπως τῇ βοήθειᾳ αὐτοῦ μεταβάλῃ τὸ πολίτευμα. Ἔτεροι δὲ μεταβολαὶ ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις συμβαίνουσιν, ὅποτε οἱ ἄρχοντες, καταναλώσαντες τὰ ἴδια, ζῶσιν ἀσελγῶς, τύραννοι καθιστάμενοι πρὸς κορεσμόν τῶν παθῶν των, ἢ προπαρασκευάζοντες αὐτὰς εἰς ἕτερον θριαμβεύοντα ἐπὶ τῶν ἐρειπίων των. Γίνονται δὲ μεταβολαὶ τῶν ὀλιγαρχικῶν καὶ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν εἰρήνῃ, ὅποτε ἡ κυβέρνησις, δυσπιστοῦσα πρὸς τὸν λαόν, μεταχειρίζεται πρὸς τὸν πόλεμον ξένον στρατὸν, οὗ δ' ἔχων τὴν ἀνωτάτην στρατιωτικὴν διοίκησιν ἀρχηγός, σφετερίζεται ἐπὶ τέλους τὴν κυβέρνησιν· ἄλλοτε δὲ πάλιν αἱ ὀλιγαρχίαι ἀνατρέπονται ὑπ' αὐτῶν τῶν ὀλιγαρχικῶν, ἕνεκα ἐμφυλίων τῆς μερίδος ρήξεων. Διὰ τοιαύτας μὲν αἰτίας στασιάζουσιν αἱ ὀλιγαρχίαι, ἐξίστανται δ' ἐνίοτε οὐκ εἰς τὰς ἐναντίας πολιτείας, ἀλλ' εἰς τὰς ἐν τῷ αὐτῷ γένει, οἷον ἐκ τῶν ἐνόμων δημοκρατιῶν καὶ ὀλιγαρχιῶν εἰς τὰς κυρίας καὶ ἐκ τούτων εἰς ἐκείνας. ¹

Ἐν δὲ ταῖς ἀριστοκρατίαις γίνονται αἱ στάσεις, αἱ μὲν διὰ τὸ ὀλίγον τῶν τιμῶν μετέχειν, ὅπερ εἶνε τὸ αἴτιον καὶ τῶν ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις ἐπαναστάσεων, διότι ἐλαχίστη εἶνε ἡ μεταξὺ ἀμφοτέρων διαφορά· «ἐν ἀμφοτέραις γὰρ ὀλίγοι οἱ ἄρχοντες, οὐ μέντοι διὰ ταῦτόν ὀλίγοι, ἐπεὶ δοκεῖ γε διὰ ταῦτα καὶ ἡ ἀριστοκρατία ὀλιγαρχία εἶναι». Ὡσαύτως μεταβάλλεται ἡ ἀριστοκρατικὴ πολιτεία, ὅταν τινὲς ἀτιμάζωνται μεγάλοι ὄντες καὶ μηδενὸς ἥπτους κατ' ἀρετὴν ὑπὸ τινῶν ἐντιμωτέρων, ἢ ὅταν ἀνδρώδης τις ᾧν μὴ μετέχη τῶν τιμῶν, ἔτι δ' ὅταν οἱ μὲν ἀπορῶσι λίαν, οἱ δ' εὐπορῶσιν, ἔτι δ' ἐάν τις ἐν τῇ πολιτείᾳ μέγας ἀνὴρ ᾧν καὶ δυνάμενος ἔτι μείζων εἶναι, ἵνα μοναρχῆ, ὡςπερ ἐν Λακεδαιμόνι ὁ Πausanίας, καταλαμβάνει τὴν ἐξουσίαν». ²

Αἴτια τῆς καταλύσεως τῶν κυρίως πολιτειῶν καὶ τῶν ἀριστοκρατιῶν εἶνε ἡ ἐν αὐτῇ τῇ πολιτείᾳ παρέκβασις τοῦ δικαίου, ἀδιὰ τὸ μὴ μετῆχθαι καλῶς ἐν τῇ πολιτείᾳ ὀλιγαρχίαν καὶ δημοκρατίαν, ἐν δὲ τῇ ἀριστοκρατίᾳ ταῦτα τε καὶ τὴν ἀρετὴν, μάλιστα δὲ τὰ δύο, ὁ δῆμος τουτέστι καὶ ἡ ὀλιγαρχία, αὐτὰ γὰρ αἱ πολιτεῖαι πειρῶνται μιγνύναι καὶ

¹ Πολιτ. Η, 6. ² Πολιτ. Η, 7.

αί πολλάι τῶν καλουμένων ἀριστοκρατιῶν. Διότι διαφέρουσιν ἀλλήλων πολιτεῖαι καὶ ἀριστοκρατίαι, ὡς ἐκ τούτου δὲ αἱ μὲν εἶνε μᾶλλον αἱ δὲ ἥττον μόνιμοι· καὶ αἱ μὲν ἀποκλίνουσι πρὸς τὴν ὀλιγαρχίαν, καλοῦνται ἀριστοκρατίαι, αἱ δὲ πρὸς τὸ πλῆθος, πολιτεῖαι· αὗται δὲ εἶνε ἀσφαλέστεροι τῶν πρώτων, ὀλιγώτερον ὑποκείμεναι εἰς τὰς πολιτικὰς μεταβολάς. «κρεῖττον τε γὰρ τὸ πλεῖον, καὶ μᾶλλον ἀγαπῶσιν ἴσον ἔχοντες».¹

«Σχεδὸν δὲ περὶ πάντων τοῖς εἰρημένοις περὶ τῆς πολιτείας ἐστὶ καὶ τὰ συμβαίνοντα περὶ τῆς βασιλείας καὶ τῆς τυραννίδος»· διότι ἡ μὲν βασιλεία συγγενὴς ἐστὶ πολιτικὸν εἶδος τῆ ἀριστοκρατικῆς πολιτείας, ἡ δὲ τυραννὶς ἐξ ὀλιγαρχίας τῆς ὑπερῆτης συγκρατεῖται καὶ δημοκρατίας· αὕτη δ' εἶνε ἡ βλαβερωτάτη παρὰ τῶν πολιτειῶν, «ἅτε ἐκ δυοῖν συγκειμένη κακῶν καὶ τὰς παρεκβάσεις καὶ τὰς ἀμαρτίας ἔχουσα τὰς παρ' ἀμφοτέρων τῶν πολιτειῶν, πρὸς οὐδὲν ἀποβλέπουσα κοινόν, εἰ μὴ τῆς ἰδίας ὠφελείας».²

Αὗται μὲν αἱ μεταβολαὶ ἐν ταῖς πολιτείαις, οἷος ἐκ μακρᾶς ἱστορικῆς πείρας παρετήρησε καὶ ἐταξινόμησεν ὁ Ἀριστοτέλης· ἦτο ἀληθῶς πρόσφορος πρὸς τοῦτο ἡ ἐποχὴ του· αἱ ἀρχαῖαι πολιτεῖαι κατελύοντο, νέαι δὲ ἀνηγείροντο· ἀλλαχοῦ μὲν κατίσχυεν ἡ τυραννία, ἀλλαχοῦ ἡ ὀλιγαρχία ἢ ἡ ὀχλαγωγία, παρεκβάσεις τῶν πολιτειῶν τοῦ Σταγειρίτου, ἀλλ' ἰδίως ἐθριάμβευον τότε τὰ δύο ἀπαισιώτατα τῶν πολιτειῶν εἶδη, ἡ τυραννὶς καὶ ἡ ὀλιγαρχία. Ὁ πάλαι κυρίαρχος δῆμος, πορρωτέρω τοῦ δεκάτου ἀκράτου αὐτοῦ μεθυσθεὶς, εἶχεν ἤδη ἐξαντληθῆ, κακὴν χρῆσιν τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ δυνάμεως ποιησάμενος, καὶ κατὰ τὰς ἐπιτέλους τὸ ἀντικείμενον τοῦ μίτους τῶν ὀλιγαρχικῶν τάξεων, συσπειρωθεισῶν περὶ τὴν τυραννίδα ἢ τὴν ὀλιγαρχίαν· εἰς δὲ τὸ τυρλὸν τοῦτο μῖτος ὀφείλομεν τὸν περιώνυμον ἐκεῖνον ὀλιγαρχικὸν ὄρκον, καὶ τῷ δήμῳ κακόνους ἔσομαι καὶ βουλεύσω ὅτι ἂν ἔχω κακόν, ὃν τούτου στιγματίζει ὁ Ἀριστοτέλης, ὑποδεικνύων ὅτι ἀντὶ τοῦ πονηροῦ τούτου ὄρκου οἱ ἄρχοντες ἔπρεπε νὰ ἐπιστημαίνωσιν ἐν τοῖς ὄρκοις, «οὐκ ἀδικήσω τὸν δῆμον».³

Τοιαῦται ἐν συνόψει αἱ αἰτίαι τῶν ἐπικρασιῶν, δι' ὧν μεταβάλλεται ἡ πολιτικὴ κοινωνία· εἶνε ἀσθένεια, ἀλλ' ἔχουσι καὶ τὰ ἀντιφάρμακα αὐτῶν, περὶ ὧν ὀφείλει νὰ προνοῆ ὁ νομοθέτης· ταῦτα δ' εἶνε «τὸ παιδεύεσθαι πρὸς τῆς πολιτείας, οὗ νῦν ὀλιγωροῦσι πάντες. . .» Ὁφελος γὰρ οὐδὲν τῶν ὠφελιμωτάτων νόμων καὶ συνδεδοξασμένων ὑπὸ πάντων πολιτευομένων, εἰ μὴ ἔσονται εἰθισμένοι καὶ πεπαιδευμένοι ἐν τῇ πολιτείᾳ, εἰ μὲν οἱ νόμοι δημοτικοί, δημοτικῶς, εἰ δ' ὀλιγαρχικοί, ὀλιγαρχικῶς· εἴπερ γὰρ ἐστὶν ἐφ' ἐνὸς ἀκρασία, ἔστι καὶ ἐπὶ πόλεως». Οὕτως ἡ διὰ τῆς πολιτείας ἠθικὴ καὶ κατ' ἀλλήλους παιδευσίς τῶν πολιτῶν, ἢ ὑποταγὴ αὐτῶν εἰς τοὺς νόμους, ἢ τήρησις τῆς νομιμότητος ἐν ταῖς κοινωνικαῖς σχέσεσιν,

¹ Πολιτ. Η, 7. ² Πολιτ. Η, 10. ³ Πολιτ. Η, 9.

ἡ πρόνοια μὴ τις τῶν πολιτῶν αὐζήσῃ ὑπερβαλλόντως, ἐπὶ βλάβῃ τῶν ἄλλων, ἢ μὴ κοινωνική τις τάξις ὑψωθῇ ἀνίσως ὑπὲρ τὰς ἑτέρας, πάντα ταῦτα εἶνε τὰ σοφὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα προτείνει ὁ Ἀριστοτέλης πρὸς συντήρησιν καὶ ἠθικὴν κραταίωσιν τῆς πολιτείας· ὡσαύτως ἐν τῶν μεγίστων μέτρων πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν σωτηρίαν τῆς πολιτείας προτείνει τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἀφιλοκέρδειαν τῶν ἀρχόντων· ἀμέγιστον δ' ἐν πάσῃ πολιτείᾳ τὸ καὶ τοῖς νόμοις καὶ τῇ ἄλλῃ οἰκονομίᾳ οὕτω τετάχθαι, ὥστε μὴ εἶναι τὰς ἀρχὰς κερδαίνειν· οὐ γὰρ οὕτως ἀγανακτοῦσιν εἰργόμενοι τοῦ ἀρχεῖν οἱ πολλοὶ, ἀλλὰ καὶ χαίρουσιν, ἐάν τις ἐξ ἑαυτῶν πρὸς τοῖς ἰδίοις σχολάζειν, ὡς ἐάν οἴωνται τὰ κοινὰ κλέπτειν τοὺς ἀρχοντας· τότε δὲ ἀμφοτέρωθεν λυπεῖ, τό τε τῶν τιμῶν μὴ μετέχειν καὶ τὸ τῶν κερδῶν». ¹ Πάντα ταῦτα εἶνε τὰ δραστηριὰ φάρμακα, τὰ ὁποῖα προτείνει ὁ Ἀριστοτέλης πρὸς συντήρησιν καὶ ἠθικὴν ἐπίδοσιν τῆς πολιτείας· καὶ ἦτο ἀληθῶς ὁ καταλληλότατος πάντων πρὸς τοῦτο, ἴστατο εἰς τὸ τέλος τῆς ἱστορικῆς τοῦ ἀρχαίου κόσμου δράσεως, διὰ δὲ τῆς διαυγοῦς καὶ ὀξείας αὐτοῦ διανοίας ἠδύνατο νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ διατυπώσῃ πλήρῃ τὴν εἰκόνα τῆς καταστάσεως τῆς ἐποχῆς του, νὰ παρατηρήσῃ τὰς ἐλλείψεις αὐτῆς καὶ νὰ προτείνῃ τὰ κατὰλληλα φάρμακα, καθ' ὅσον ἐπέτρεπεν ἡ ἀνάπτυξις τῶν χρόνων, καθ' οὓς ἔζη καὶ ἐφιλοσόφει.

Ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη ὀφείλει πλεῖστα εἰς τὸν Ἀριστοτέλην· πρῶτος αὐτὸς ἔθηκε τὰς ἀληθεῖς βάσεις πραγματοποιησίου πολιτικοῦ συστήματος, κρείττονος τῶν κατὰ μέγα μέρος ἰδανικῶν καὶ ἀπραγματοποιήτων θεωριῶν τοῦ διδασκάλου του. Εἰς τὸν Ἀριστοτέλην ὀφείλομεν τὴν βαθεῖαν ρῆσιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῶον, ὅτι ἐγεννήθη διὰ τὴν κοινωνίαν, μόνον δ' ἐν αὐτῇ καὶ δι' αὐτῆς δύναται τὸν ἐπὶ γῆς προορισμὸν αὐτοῦ νὰ ἐπιτελέτῃ· ἀξίωμα, τὸ ὁποῖον ὀφείλει ἀείποτε νὰ μένῃ ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ βάση πάσης πολιτικῆς κοινωνίας, τὸ ὀρμητήριον πάσης ἐμβριθοῦς πολιτικῆς ἐπιστήμης, τολμώσης ν' ἀντιπαραταχθῇ μετὰ θάρρους κατὰ τῶν δελεαστικῶν σοφισμάτων τῆς κοινωνικῆς συνθήκης, ἧς ἡ ἐπικράτησις δύναται ν' ἀποπλανήσῃ, ὡς ἀπεπλάνησεν ἤδη, εἰς ὀλεθρίας συνεπειάς τὴν νεωτέραν κοινωνίαν. Πρῶτος αὐτὸς κατενόησεν ἀκριβῶς καὶ διετύπωσε τὴν ἀληθῆ βῆσιν καὶ σημασίαν τῆς οικογενείας ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ, ἐξετίμησεν αὐτὴν ὑφ' ἀπάσας τὰς σχέσεις καὶ τὰς περιστάσεις, ὑφ' ἧς ἐμφανίζεται ἐν τῷ βίῳ, ἐξῆρε τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς καὶ τῶν αὐτὴν ἀπαρτιζόντων στοιχείων, τοῦ γάμου καὶ τῆς ἰδιοκτησίας, ἀνέλυσε τὸ δίκαιον καὶ διετύπωσε αὐτὸ κατὰ τὴν ἀπόλυτον καὶ τὴν σχετικὴν αὐτοῦ ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ σημασίαν. Ἀλλὰ, μεθ' ὅλα ταῦτα τὰ πλεονεκτήματα τῆς πολιτικῆς θεωρίας του, δὲν κατάρθρωσε νὰ διεκφυγῇ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐποχῆς, ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις τῆς ὁποίας ἐσκέ-

¹ Πολιτ. Η, 8.

πτετο. Οὕτως ἡ πολιτεία του ἀπέμεινε κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἢ αὐτῆ, στάσιμος, ἐλάχιστον δὲ προβάσα πρὸς τὰ πρόσω, καθ' ἣν στιγμὴν ἡ ἀρχαία πολιτεία, ἔρμαιον τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν στάσεων, κατέρρευε, παραδιδόμενη ἢ εἰς τὰ ἴδια ἐκυτῆς πάθη ἢ εἰς τὴν ξενικὴν κατάκτησιν. Ὑπῆρξε τέκνον τῆς ἐποχῆς του, οὐδ' ἔσχε τὴν πολιτικὴν αὐτοβουβουλίαν καὶ μεγαλοφυίαν τοῦ μαθητοῦ του, διὰ τοῦ ξίφους κατακόψαντος τὸν γόρδιον δεσμὸν τοῦ πολιτικοῦ δόγματος ἐν Ἑλλάδι, καὶ διατυπώσαντος νέαν πολιτικὴν θεωρίαν, τὴν ὁποίαν μόλις ὑψηλίσθη ἐν τοῖς Πολιτικοῖς ὁ Σταγειρίτης. Ἐν τῇ περὶ τοὺς χρόνους ἐκείνους τραγικῇ συγκρούσει τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νεωτέρου δικαίου, δὲν ἠδυνήθη ν' ἀποτινάξῃ τὰς πέδας τοῦ παρελθόντος, καὶ νὰ εἰσέλθῃ μετὰ τῆς θερμῆς αὐτοῦ φιλοσοφικῆς πίστεως εἰς τὸν ἀνοίγοντα ἤδη τοὺς πυλῶνας αὐτοῦ κόσμον τοῦ μέλλοντος. Ἡ μεγάλη πολιτεία, ἣν ἐπραγματοποίησεν ὁ Ἀλέξανδρος, δὲν κατάρθωσεν ἐν τῷ πνεύματί του νὰ ὑπερβάλῃ τὰ ὅρια τοῦ ἔσπεως, τῆς συγγρόνου πολιτείας, εἰς τὸ ἀποκλειστικὸν πνεῦμα τῆς ὁποίας ὀφείλομεν τὴν πρόωρον παρκαμὴν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος· ὑπῆρξε κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ὁ θεωρητικὸς τῆς δωρικῆς πολιτείας, μὴ κατανοήσας τελείως τὸ πανελλήνιον πνεῦμα, πρὸς ὃ ἔτεινεν ἤδη ἡ ἐποχὴ του, τὸ ὁποῖον κατ' ἐξοχὴν διετυποῦτο τότε διὰ τῶν δημηγοριῶν τοῦ Ἰσοκράτους. Ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ θεωρία εἶνε, ὡς ἡ τοῦ Πλάτωνος, ἡ ἀποθέωσις τῆς ἀρχαίας πολιτικῆς θεωρίας· οὕτω διήρесе τὴν ἀνθρωπότητα εἰς ἐλευθέρους καὶ δούλους, μηδεμίαν δούς προσοχὴν εἰς τὰς περὶ ἑαυτὸν διαμαρτυρίας τῆς δημοσίας συνειδήσεως· θιασώτης τοῦ ἱστορικοῦ δικαίου, ἐμελέτησε τὰ ποικίλα κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ προβλήματα ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ὑπ' ἣν ἠκμασε καὶ εἰργάσθη· ὅπως ἡ ἀρχαιότης, δὲν εἶχε καὶ οὗτος ἀτυχῶς κατανοήσει τὴν σπουδαιότητα τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος, τὰ δίκαια τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ, ὑποβάλων εἰς τὴν ἀπόλυτον αὐτῆς αὐθεντείαν πᾶσαν αὐτοῦ ἐνέργειαν καὶ δραστηριότητα. Ἀλλὰ μεθ' ὅλας ταύτας τὰς ἐλλείψεις, ὡς πολιτικὸς φιλόσοφος ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει διαρκῆ ἀξίαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν πολιτικῶν θεωριῶν, ἡ δὲ πολιτικὴ αὐτοῦ θεωρία εἶνε ἡ μᾶλλον ἐκ τῶν τῆς ἀρχαιότητος προσεγγίζουσα πρὸς τὰς νεωτέρας θεωρίας, αἵτινες πολλὰ παρ' αὐτῆς ἐδανείσθησαν. Οὕτως ὁ θεωρητικὸς τῆς δουλείας, ὁ ἀπολογητῆς τῆς δωρικῆς πολιτείας λησμονεῖται πρὸ τοῦ ἀποκαλύψαντος τὴν τοῦ ἀνθρώπου κοινωνικότητα, τοῦ αὐστηροῦ κριτοῦ τῶν ψευδῶν πολιτειῶν, τοῦ φιλοσόφου τῶν ἐπαναστάσεων. Ὡς τοιοῦτος ἔξει ἀείποτε ὑπέροχον θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης.